

2005 чылдың бирги чартында "Шын" солунга чагыдылга эгелээн!

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чингелделиг — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 149 (16922)
2004 чылдың
НОВАБРЬ 4,
четверг
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.10.
Садар өртээ 3 рубль.

АЙЫТКАЛ КҮҮСЕЛДЕЗИ

2004 чылда социал-экономик-миз байдал болгаш күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын Айыткалының талазы-биле хем-политиказының дугайында Тыва чеглерни күүседип турарының дугайында мегээни киирген.

Күүседир-биле Айыткалда шупту 291 хемчеглерни бадылаан. 2004 чылдың октябрь 26-га чедир байдал-биле алырга, 81 хемчегни (29 хуу) күүсеткен, 131 хемчегни (45 хуу) күүседип турар, 4 хемчегни (1 хуу) күүсетпээн болгаш күүседир хуусаазы эртпээн хемчеглер 75 (25 хуу) бооп турар. Ооң иштинде:

2 кезекте (Д.Д.Ооржак) шупту 25 хемчегни көргөн, 10 хемчегни (40 хуу) күүсеткен, 7 хемчегни (28 хуу) күүсетпээн, 8 хемчегни (32 хуу) күүседир хуусаазы ам-даа элек.

3 кезекте (Д.Д.Ооржак) шупту 18 хемчегни көргөн, ооң 15 хемчегни азы 83 хуузу күүсеткен, 2 хемчегни (11 хуу) күүседир чыгаан, 1 хемчегни күүседир хуусаазы элек.

4 кезекте (А.В. Брокерт) 155 хемчегден 36-ны (23 хуу) күүсеткен, 78 хемчегни (50 хуу) күүседир кырында келген, 3 хемчегни күүсетпээн. «ТР-ниң тудуг комплекзинге инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдөр» деп темалыг делгелгени органи-заставышаан. Чөвүлел хурал эрттирер дугайында 4.45 пунктуу II кварталда күүседир. Сөөлгү дөрт чылда өртеп политиказының дугайында күрүне илеткелин ТР-ниң Чазакка киирер дугайында 4.82 пунктуу Экономика яамызы күүсетпээн.

5 кезекте (Е.К. Матвеева) 53 хемчегни көргөн, 15 хемчегни (28 хуу) күүсеткен, 16-ны (30 хуу) күүседириниң кырында келген, 1 хемчегни күүсетпээн, 21 хемчегни күүседир хуусаазы элек. Культура

яамызы Тываның төөгүзүнүн болгаш туризм дугайында доку-менталдыг ийи фильми тургузар күрүне чагыы киирер, ТР-ниң Чазак доктаалының төлевилелин белеткээр 5.36 пунктуу күү-сетпээн.

6 кезекте (В.О.Тарыма) 21 хемчегни көргөн, 4 хемчегни (19 хуу) күүсеткен, 12-ни (58 хуу) күүседип турар, 5 хемчегни күүседир хуусаазы элек.

7 кезекте (А.В.Брокерт) шупту 19 хемчегни көргөн. Ооң 4-ү (19 хуу) күүсеткен, 13 хемчегни күүседип турар. 2 хемчегни күүседир хуусаазы элек.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка бо мегээни ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы-ның удуртукчузу Д.Д.Ооржак киирген.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалыңар

Дагаа оолдарын күзүн санаар

Республиканың бар бүгү малдарының баш саны бо чылын өскөн. Ынчалза-даа куштарның саны эрткен чылдыгыга бодаарга, элээн өзүлделиг-даа болза, чылда көрдүнгөн планы күүсетпейн барып болурунун байдалы тургустунган. Бо хүннерде республикада 92 муң санныг куш бар. Ол куштуң санын көвүдедириниң талазы-биле көрдүнгөн планың чүгле 56 хуузу-дур.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы бо күзүн куш санааш-кынын күштелдирер деп турар. Чер-черлерде куш азырап турар, ынчалза-даа ниити чизелээшкинче кирбээн бүгү чурттакчыларның куштарының санаашкынын чорудар. Куштарның санының өзүл-дезин Кызылдың куш фабрика-зынга ноябрь айда чорудар деп турар инкубацияны элээн көвүдедир.

Кыштагларда

Республиканың мал ажил-дыглары кыштагларже көшкен. Ынчалза-даа чамдыктары кыш-тагларында үүрмек септелгелерни бо хүннерге чедир чорудуп турар. Малчыннарда ниитизи-биле 522 бажың бар. Олар боттарының күжү-биле соңгаларын шилдеп, суугуларын септээн, бажыңнарын чугайлаан. 92 кыштаг кудуктуг, оларның 75-и ажилдап турар. 17 кудукка ханы черден суг сор-дурар насос херек. 64 водовоз болгаш суг үлекчилери кыш-тагларже сугну сөөртүр. Кыш-тагларда электри чырыының чогу малчыннарның ажилыңга шап-тыктап турар.

2004-2005 чылдың кыштаг-лаашкынынга 106,8 муң тонна суг, 22,1 муң тонна саваң, 8,1 муң тонна малга чиртир тараа болгаш 405 тонна силос белет-кеттинген. Кыштагларже мал чеминиң 90 ажыг хуузу сөөрткен, бо ажил уламчылавышаан.

Фестивальга

кириштирери-биле

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери август айда «Театр-көвүрүг» деп тюрк дылдыг чоннарның фести-валыңга киришкеш, көрүкчү-лерниң бедик үнелелин чаалап алган турган.

Ноябрь 10-17 хүннеринде Турциядан режиссер-тургузукчу, менеджер Нуруллах Тенджер тыва шиилер-биле чоок таныжып, олар-ны сонуургап көргөш, оларның аразындан келир чылын делегей чергелиг театр фестивалдарыңга киржиң болур 2 шиини шилип,

арга-сүмезин кадып кээр деп турар.

Музейлер аразыңга

Ноябрь 3-5 хүннеринде Кызыл хоорайга республиканың школа-ларының шериг-төөгү музей-лериниң аразыңга Тиилелгениң 60 чылыңга тураскааткан көрүлдө-конкурс болур. Аңаа республи-каның аңгы-аңгы булуңнарындан келген өөреникчилер кылып чоруткан шинчилел ажилдарын камгалаар база мастер-класс-тарга өөредилгелерге киржиң аргалыг.

Республикага бир-ле дугаар

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың 9 дугаар школа-лицейинге Россияның алдарлыг артизи, хөй чылдар дургузунда Тываның хөгжүм-шии театрының кол режиссеру чораан, амгы үеде ук школаның башкызы спорттун селемележишкин (фехтование) хевиринге республикага бир дугаар маргылдааны органи-застап эрттирген.

Баштайгы шенелде турну эрткеш, түңнел оюннарже №9 школаның 2 өөреникчизи база театрының 2 аныяк артистери кирген. Түңнелинде 1-ги черни Чаян Күжүгет, артан шаңналдыг черлерни Леонид Каң-оол, Леонид Ондар база Олег Сат ээлээннер.

Беш харлаан факультет

Октябрь 30-де ТКУ-нун күш-культура болгаш спорт факуль-тети (деканы Ө.Ч.Ондар) тургустунганындан бээр 5 чыл оюн байырлыг байдалга демдегледип эрттирген. Факультет эрткен чылын чаа корпусче көшкен. 1999 чылда тургустунган бо факультет бо чылын баштайгы доозукчу-ларын - 49 дээди эртемниг күш-культура башкыларын доостуруп үндүргөн. Бөгүндө ында 3 ка-федрада ниитизи-биле 409 студентилер, 45 башкылар хаара туттунган.

Хол бөмбүүнге чемпионат

Ноябрь 4-6 хүннеринде «Херел» спорт залыңга хол бөм-бүүнге республиканың чемпио-нады болур. Үш хүн үргүлчүлээн спортчу чидиг демиселдин түң-нелинде республиканың эң шыырак дээн эр, херээжен 6-6 командаларының аразындан эң шыырактар илерээр. Аңаа Кызыл хоорайның командаларындан аңгыда, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның оолдар, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайганың уруглар командалары киржиң.

Бистиң корр.

ӨРЕҢЕР ТӨЛЕП КӨРҮҢЕР!

Бо күзүн республикада хөмүр-даш сөөртүлгези кончуг багай чоруп турар. Ооң чылдагаанын биһип алыры-биле Кызыл хоорайда республиканың одаар чүүл садып-сайгарар конторазыңга чеде бердивис.

Ооң чингине директору Амир Дудакович Ооржактын биске дыңнатканын езугаар алырга, хөмүр-даш сөөртүлгезинге кол шаптыктап турар чүүл — кожуун-нарның өрелериниң төлеттинмейн турары. Ниити өре 24 млн. 800 муң рубль. Ооң иштинде Ак-Довурак 3,4 млн., Улуг-Хем кожуун 2 млн., Чаа-Хөл 2,5 млн., Тес-Хем 1,6 млн., Би-Хем 600 муң рубль бооп турар. Өске кожууннарның

өрелери оон эвээш. Өре чок кожууннар: Эрзин, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Таңды бооп турар. Республиканың одаар чүүл саарар конторазы боду «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында 9 млн. 200 муң рубль өрелиг.

Ол бүгү бергелер турза-даа, республиканың одаар чүүл садар конторазы шуут куруг олурбаан, бо чылдың сентябрь 15-тен эгелеп чонга 9 муң 437 тонна, органи-зацияларга 9 муң 709 тонна хөмүр-дашты сөөртүп чедирген. Шупту каттышкаш, 19 муң 200 тонна болган. Ооң иштинде инвалидтерге 6 муң 900 тонна, хоочуннарга 3 муң 500, специалистерге 10 муң 600 тонна хөмүр-дашты тус-тус чедирген. Бо чылдың эрткен 9 айларында, тодаргайлаарга, январь 1-ден октябрь 1-ге чедир 24 муң 900 тонна хөмүр-дашты сөөртүп чедирген. Эрткен чылдың ол үезинге көөрде, 30 хуу хөй болган. Ынчалза-даа эрткен чылдың октябрьга чедир кожуун-

нарның курлавырларыңга-даа, контораның бодунга-даа хөмүр-даш бар турган. Ам шуут хөмүр-даш чок. Чүгле Мөңгүн-Тайгада хөмүр-даш курлавыры бар.

Эң берге айтырыгны тода-рады тайылбырлаарга мындыг. Бо республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы чылдың-на чонга 64 муң 300 тонна хөмүр-дашты садып-саарып турар. Ук хөмүр-даштың 40 муң тонназы ноябрь-декабрь айларда сат-тынар. Садып алыкчылар ынчан хөмүр-дашты келир чылдың майга чедир садып алыр. Ол келир чыл-даа үнмээн, ооң бюджет-даа бадылаттынмаан болгай. Ол бадылаттынмаан бюджет ам-даа үнмээн чылдың ниити акша-хөреңгизи-даа, транспорт хан-дырылганы-биле-даа баш удур көрдүнмейн баар. Ынчангаш чылдың-на ноябрь-декабрь ай-ларда саң-хөө талазы-биле бер-гедээшкиннерге ук албан чери таваржып турар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Си-Би-Эс: Керри Бушка чоокшулап олурар

ВАШИНГТОН, ноябрь 3 - "Новости" РИА. Джон Керри шилип алыкчыларның 238 бадылаашкынын алган, олам Бушка чүгле 11 бадылаашкын четпейн турар деп, Си-Би-Эс телеканал дыңнаткан.

А "Фокс" телекомпанияның баш бурунгааргы сан-медээзи-биле алырга, Буш 48 бадылаашкына мурнап турар. Ук сан-медээлерде ылгалды мындыг чүүл-биле тайылбырлап болур: бүгү америк телекомпанияларның аразындан чүгле "Фокс" Огайо штатка Буштун тиелээниниң дугайында чарлаан турган.

Соңгудаларга тиелелгени чедип алыр дизе, бүгү 50 штаттардан болгаш Колумбия деп федералдыг округтан 538 шилип алыкчыларның 270-иниң деткимчезин алыры эргежок чугула.

МАХАЧКАЛАГА ЧАСТЫЫШКЫН: теракт белеткели болуп чадавас

МОСКВА, ноябрь 3 - "Новости" РИА. Автомобильдер тургузар черге чазылган частыр

бүдүмелдин күжү тротил эквиваленти-биле 25 килограмм болуп турар.

Баш бурунгааргы медээ-дыңнадыглар-биле алырга, Хасавюрт хоорайның чурттакчызы Руслан Исмаиловка хамааржыр. "Москвич-412" автомашинага тодараттынмаан частыр бүдүмел

чазылган.

Ук болушкун ноябрь 2-де Москва шагы-биле 19.00 шак турда Акушинский проспектинин 84 дугаарлыг бажыңының чанында автомобильдерни төлөп тургузар черге болган. Частыышкынның соонда өөскээн өрттүн түнелинде он машина хуюкталган болгаш 20 машина янзы-бүрү чергениң урелишкиннеринге таварышкан.

Республика эмнелгезинге мага-ботта янзы-бүрү балыг-бышкынның Хасавюрт районун Аксай суурунун чурттакчызы Курбан Гусейновту, уруглар эмнелгезинге бузундуларга балыглаткан Махачкала чурттуг он харлыг Идрис Мусалаевти чедирген.

Болушкун болган черден операжылдакчылар кижжи мага-бодунун артынчыларын болгаш Гудерместин милиция килдизинин Гудермес районун Новогрозненск суурунун чурттакчызы Асламбек Асхабовтун адынга тывыскан өртең паспортту тыпкан. Асхабов болза хоойлу-дүрүмге дүүшпес хевирлээшкынниң идепкейлиг кижигүнү, ваххабит, эрге-хоойлу камгалаар органнардан үрүеде чаштынып келген кижжи болур.

Баш бурунгааргы догаашты-

рыг-биле алырга, частыр бүдүмелдиг автомашинаны Махачкалага теракт кылырынга ажыглаар бодаан хире, ынчалза-даа билдинмес чылдагааннар ужуң бомба боду-ла часты берген.

"Реалдың" стадионунга терактыны белеткеп турган

МАДРИД, ноябрь 3 - "Новости" РИА. Испанияга тудуп хоругдаттырган экстремистер "Реал" дээр футбол клубунга хамааржыр "Сантьяго Бернабеу" стадионга терактыны организаастарын планнап тур-

ган дээрзин "Эуропа-пресс" агентилел средада дыңнаткан.

"Бо фактыны билдингир байысаакчы-судья Бальтасар Гарсон октябрь төңчүзүнде Испанияның аңгы-аңгы хоорайларынга полицияның "Нова" деп операциязының үезинде туттурган "Марокконун хилинчектенгеннери" деп организацияның кижигүннерин байысаап тура тодараткан" деп, агентилел дыңнаткан.

Оон аңгыда ийи демир-орук өртээли, консервативтиг партияның штаб-квартиразы, а ол ышкаш "Пикассонун суургазы" деп дээр-шаар үңгөн бажың болгаш Делгелгелер ордузу экстремистерни сонуургадып турганы чадавас деп, "Эуропа-пресс" демдеглээн.

Бальтасар Гарсонун айытканы-биле алырга, "Марокконун хилинчектенгеннери" "Аль-Каида" деп террористчи организацияга чоок. Ынчалзажок ооң үзел-бодалы-биле алырга, "Марокконун хилинчектенгеннери" дээн чижектиг организациялар ында чаңгыс аай төпке чагыртылганың чогуңдан улам айыылдыг болуп турар.

Террористтерни экстремизминин идеологиязы каттыштырып турар деп, Гарсон санап турар.

ТӨӨГҮГЕ БАЛАЛБАС АРТАР

Кызылдың Щетинкин-Кравченко кудумчузунда актыг черге нүгүлдөкөш, бодунун буруу чогуң шынзыткан, дайзыннарга базырдырбаан Араттын тураскаалының чанынга политиктиг репрессияга таварышканының сактыышкын хүнүңге тураскааткан митинг октябрь 30-де болуп эрткен. Ону "Мемориал" ниитилели, Алдан-Маадыр аттыг Национал чурт-шинчилел болгаш политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейлери организаастаан.

"Мемориал" ниитилелинин удуртукчузунун оралакчызы Ф.И.Лобанов илеткел кылгаш, политиктиг репрессияның үңгөн дөзүн, чылдагааннарын, кымнар орта таварышканын чыылганнарга таныштырган. Политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейинин чаа директору С.А.Бадыргы сөс алгаш, музейинин ажил-чорудулгазын чугаалап берген. Митингге Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарның, Кызыл хоорайның төлээлери чүве чугаалааш, репрессияларга таварышканының социал хандырылганынга, төлевилелдеринге, ниити амыдыралының байдалына хамаарыштыр бодалдарын илередип, бо айтырылгарже митингге келген удуртукчулар сагыш салырын дилээн.

Митинг

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Караоол, Культура яамызының сайыдының оралакчызы З.Б.Самдан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты К.А.Бичелдей митингге чүве чугаалааш, политиктиг репрессияларга таварышканының, оларның ажи-төлүнүн канчаар-даа аажок аар-берге чурттап эрткен салым-чолунга хүндүткелин илередип, качыгдалын үлөшкеннер.

Митингнин киржикчилери базындырбаан Араттын тураскаалынга чечектер салган соонда, политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейинге баргаш, моон соңгаар канчаар ажилдаарын сүмележип чугаалашкан.

Бистин корр.

"ШЫЯНАМ" ТЕАТРЖЫТАМ

Эрткен неделяда 29 дугаар уруглар садының чаштары "Шыяанам" деп театржыгыштын хөгжүм-ырлыг "Токуу биле Амырга-Моос" деп ойнаар-кыстарлыг тоолун улуг сонуургал-биле көргөннер.

Хой кадарчызы Токуу деп дидим оол дагларга хоюн кадарып, чоннун ырызын ындынналдыр ырлап чорда, ажырымчы Амырга-Моос үнүп кээп, ооң амырдыжын үрөп турар деп хорадап, ол дээш сээң хойларың чигеш, ырлаарың база дыңнаар мен дээнин уруглар дүвүрел-биле көрүп, Токуу дээш сагыжы аараан ордулар. Тоолдун төңчүзүнде дидим Токуу Амырга-Моосту кажар арга-биле тиелеп, моон соңгаар ооң хой кадарар дагларынче келбес кылдыр коргудуп чорудуптарга, уруглар амырап, адыш каскадылар. Олар тоолдун маадырлары-биле кады чурукка тырттырып, оон соонда оларның садынга кажан кээрин айтырып, дугуржуп алгаш, өөрүшкүлүг бөлүктөрүнче чоруптулар.

"Шыяанам" деп тыва национал ойнаар-кыстар театржыгыжының артистери Лариса Санчаевна Оюн биле Вик-

тор Шүүлөевич Куулар чоокта чаа, августа, мындыг театржыгыш тургузуп алгаш, уруглар, кырганнар бажыңнарындан эгелеп, ойнаар-кыстарлыг тоолун көргүзүп эгелээн. Оларның сорулгазы—чаштарның чоннун уран чүүлүңге, тыва дылыңга

сонуургалын бедидери. Артистерге улуг дуза, деткимчени республиканың инвалидтер ниитилели, ооң даргазы С.С. Юша көргүзүп турарын, аңаа улуу-биле четтиргенин илередип турарын олар чугаалап

олурдулар. Ойнаар-кыстарны Виктор Шүүлөевич чазап кылып турар, "Токуу биле Амырга-Моос" деп тоолдан аңгыда оларның репертуарында "Теве-Хая", "Хадың-Кыс" деп тоолдар база

бар. Олар бо хүннерде Сүт-Хөл кожуунга оларның дилээ-биле ажык кичээлди база эрттиргеш келген. Чаа тургустунган театржыгышка улуг-улуг чедишкыннерни күзөп каалынар. **Алдыңай СААЯ.**

9026 ТОННА ОДААР ЧҮҮЛ

Эрткен октябрь айда республиканың одаар черлеринче 9026 тонна одаар чүүлду чедирген. Ооң иштинде Кызылдың ЧЭТ-че — 5983, Ак-Довурактын ЧЭТ-че — 4404 тонна, Хову-Аксының ЧЭТ-че — 797, Шагаан-Арыг котельнаязынче — 346 тонна хөмүр-дашты чедирген.

ЫРАККЫ КОЖУУННАРЖЕ

Республиканың Ыраккы Сонгу чүкке деңгээл кожууннарынче 10322 тонна хөмүр-дашты, 3210 тонна соллярканы чедирери эргежок чугула. 2004 чылдың октябрь 31-ге чедир байдал-биле алырга, 4549 тонна хөмүр-дашты, дизель шимчедикчилеринге 2082 тонна соллярканы чедирген. **ОБЯ-ның парлалга албаны.**

60 харлаан юбилейи

ТӨДҮП ХАНМАС
МӨНГҮН БУЛАА...

Төрөөн чери — чогаалчы кижинин чогаалдыкчы хей-аьдынын үнер дөзү. Тус черниң агаар-бойдузу, амыдыралынын аяны, төөгүзү, культуразы, чону чогаалчынын амыдыралыга, ажилыга эстетиктиг ужурудузалыг. Чогаалчы кижинин төрүттүнген чери биле чогаалынын аразында кончуг нарын болгаш чараш харылзаа барын эскерип болур.

Делегей литературазынын шылгараңгай чогаалдарында болушкуннар бодунуң үезинден хоорулчак болбазы дег, тус черниң бойдук байдалын, агаарын чырыдып турарын эскерери берге эвес. Орус литературада Пушкинниң, Лермонтовтун чогаалдарында — Кавказ, Толстойда — Ясная Поляна, Есенинде — орус хадыңнар, Некрасов, Островский, Гончаровта — Волга чоогу, Мамин-Сибирякта — Урал, В. Распутин, В. Астафьевте — Сибирь дээн ышкаш.

Литература төрөөн черин өөрениринге, а төрөөн чери литератураны билип алырынга ужурудузалыг. Кандыг-даа чогаалчынын дылы ооң төрөөн черинин аянын илередип турар.

Билдингир тыва чогаалчы А.А. Даржайнын чогаалдарын номчуваан кижик ховар. Ооң чогаалдарында өскөн-төрөөн черинин овуру онзагай күштүг көстүп турар. Эң-не баштайгы шүлүктөрүнүн чыындызын безин "Төрөөн черим" деп адааны таварылга эвес. А.Даржайнын шүлүктөрүнүн лириктиг маадыры "кызылдаван савааш аьтыг эринин дургаар маңнап өскөн хензиг чурту — Чаа-Хөлү, кезек дьттыг Булуң-Төрөөндөн" үнгеш, "Чадаанага, Эрзин, Тестин ховузунга" чонубиле "ужуражып, мөндилежи", "муң-муң оттуг улуг хоорайга" уйгу чок дүн эрттирип, ырак-даа бол, төрөл украин черге чедип, чону, чери, дылы дээштиң чогаалдыжын уттуп, сагыш-сеткили хөлзеп, дойлуп, төрөөн черинге ынакшылын илередип иженип чоруур.

А.Даржайнын лириктиг маадырынын эң-не ынак чери — өскөн чери Чаа-Хөлү. Чаа-Хөл хемниң овуру-хевирин метафораның дузазы-биле ужан көргүскөн: "тайга черниң хемчигежи, даштар кырлап, хая часкап, Улуг-Хемниң кускаандыва улдап-самнап тутсуп орап" ("Чаа-Хөл", 1972).

Дараазында одуругларда кижиге төрөөн черинин, чонунуң төөгүзүнүн ужурудузалыг чиге илереткен.

*Төрөөн ынак булуңунун
Төөгүлүг арыннарын
Төлү болган кижик бүрү
Дөгөргезин билген турзун!
Төк кээп дүшкөн чери, суунга
Төнчү чокка ынакшылырда,
Төрөл аймак улузунуң
Дөспөс чаңын дөзөп алзын.
(Чаа-Хөл", 1976).*

«Чуктуг-Боомнуң кырлаңнарын чуглу чазып кырлап чорааш», Чараш-Алаактын "сыргаларлыг хадыңнарын"-даа сактып келгеш, лириктиг маадыр үргүлчү хөлзээр, хандыр боданыр амыдыралчы түңнелдерни үндүрүп чоруур.

Лириктиг маадырнын ынакшылы база төрөөн чери-биле сырый харылзаалыг. "Чайгы хүндүс ынакшылдың чалбыраажы хөмө кээрге, кем чок чашта

оюн-тоглаазын хемниң эри сайда каапкан" ("Шыкты кижир").

Ынакшаан оолду тааланчыг, магаданчыг чайгы дүннер, аккан хемниң шулураажы, чедишкен ай деткип турар. Түңнелинде оолдун, кыстың ынакшылын "Сая-сая назы-харлыг Ие-чери... чажыг чажып, йөрээп каарга,» часкаар чайын куда-доюн дүжүрер... ("Черим йөрөөн", 1977).

Чогаалга үе аайы-биле амыдыралдын эскиттери, чедишкени, чидиригтери көстүп кээр. Амыдыралга турган болушкуннарнын чангызы А.Даржайнын шүлүктөрүндө база тода. Саян далай дүвүндүвө дүлнү берген Чаа-Хөлдүн шынааларын сарынал-биле бижээн одуругларны "Далайны мен кара-биле көрбөөн мен", "Башкы танды баштарында ак хар чаапты" деп болгаш өске-даа шүлүктөрүндө номчуп болур.

*Удавас ам шак ол черге далай
турар,*

*Уян чүрээм ыңчангаштың
ыстал чору.*

*Чашкы шаамда ойнап чораан
дазырларым*

*Саян далай дүвүндүвө дүлнүп
кирер.*

Кижинин өскөн черин далай дүвүнчө дүлүпкөн дижи, кайы хире аар, сеткил-хөнгө куда-ранчыг болурун бодаары безин берге! Шүлүкчүнүң сеткили ол бүгүнү хүлээп албазы, кударалга алзыры чөп.

А.Даржайнын шүлүк чогаалында төрөөн черинин овуру-хевирин-биле кады тус черниң чонунуң овуру-хевирин тудуш. Авазы, ачазы, Нордук угбай, Чаа-Хөлдүн Монгуш шевер, Чодураа, Шурумаа, Сай-Суу, чылгычы оол, херээженнер, өгбөлери... — чоннуң төлээлери шуптузу маадырлар бооп кирип турар. Төрөөн черинин аңы-меңи, азыраан малы, үнүш-чимизи — база ооң шүлүктөрүндө. Төрөөн черинге чоргаарал, эргеленип, идегел хөй-хөй шүлүктөрүндө синникен.

*... Таалал-биле эргеленип,
Дагның белин кускактаар мен.
(«Эргеленип», 1977).*

*... Төрөөн черим,
чүтле чаңгыс
Төлүң менден чөгөнмейн көр!
(«Шүлүкчүнүң шыдапкы
дег...», 1982).*

Шүлүкчү, чогаалчы болурунга төрөөн черинин салдарлыгын, бүгү чаагай чүүлдер өскөн черинден эгелээрин дараазында одуругларда илереткен.

*... Тыным болган
өскөн черим
салгын-хады
Тыппаан шүлүгүм
кулаамга кээп
сымыраныр.
(«Өскөн черниң
сорунназы», 1984).*

А.Даржайнын чогаалдарынын үнгөн төдүп ханмас мөңгүн булаа — ооң төрөөн чери. Чогаалчынын өскөн черинге кажан-даа барып чорбаан кижик безин ооң шүлүктөрүн номчааш, ол чер-биле шагда таныш, билер дег апарып, хемни кижир суг сүзүп, шыкка маңнап, шаттар кырлап, шынаа эргип — делгем, хостуг төрөөн черде чоргаар чоруур...

**Мария КҮЖҮГЕТ,
башкы.**

“ТЫВА МЕН”

Дыңгылдайлаан чадаганга үдеттирген тыва чечен чогаалдың келир үеже бурунгаар хере базып бар чыдар, тура дүшпес маңы кажан-даа үзүлбөс узундынын дыңзыг тудуп, ылгын, өлүм билбөс аьдын — ындын, уран-мерген чогаалдарынын хыралбас чалгыннарын хөлге кылгаш, чаа чүс чылдың чогаалчыларынын мурнунда чындындадыр саяктатпышаан, аныяк-даа, эгелеп-даа чоруур авторларга ак орукту ажыдып, сүлдө-сүзүү, хей-аьды бедик, чогаалдыкчы чаяны чоннуу болу берген назынын чечектелип бышкан үези, — Азия диптин чүрээ болган Тыва чуртувуска амыдырап-чурттаар салымынын өшпөс, улуг оода — ажай-буурул алдан арттын кырында аныяксыг, чоргаар, өлчөй-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг үнүп келдин, Александр Александрович!

Азын эмген авазынын чассыгбайы, ачазынын амызы дег, эргим оглу Чаа-Хөлдүн чалгыларын мунуп алгаш, сеткилинге чечен сөстөр аяннажып, угаан чырып, уяранчыг ырлап өскөн силерниң чылыг холуңарны тудуп, бодамчалыг, чиге көрүштүг карактарыңарны көрүп, бир дугаар ужурашкандан бээр үжен хире чылдарны удааш оттуп келген ышкаш, шуужуп эрте бергенин бодап ор мен. Сактырымга, аныяк чогаалчыларнын семинар-хуралы бооп турган чайын Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Монгуш Өлчөй-оол суглар-биле хөөре-жип, каттыржып туруңарда ужуражып, танып алган мен. Солуннарга, «Улуг-Хем» альманаха удаа-дараа парлааттынып турган шүлүктөрүңерни доктаамал номчуп турган болгаш, сөскө чегей-даа болзумза, аксым чештинип, суг салба чугаалажы бергенимни эскербөөн мен. Мени деткип, эктим часкап турганыңарга хей-аьдым көдүрлүп, сагыжым ажый-даа берген болза, силер-биле деңнежир хире шүлүктөр биживөөн болгаш, эгенип ыятканымны утпаан мен.

«Оларнын эктинден даянып, эдээндө туттунуп чорзумза, энерелдиг ачы-буянын көөр боор мен» деп ыңчангы бодалымнын бодараанынга өөрүп ор мен. В.С.Серен-оол, М.Б.Доржу, М.К.Өлчөй-оол холдарынын үжүүн тыва чечен чогаалда таңдалап, төөгүгө балалбас исти арттырып, чогаалдары чоннун мөңгө өнчүзү болган болгаш, улустуң аксындан дүжүрбөс чугаалажыр эргим, ынак оолдары болганнар.

Александр Даржайнын чогаалдыкчы бодалдары дөртөн чыл иштинде соксаал чокка бодарып, ээзи көвей номнар кылдыр хуулуп келди. Ол салым-чаяанынга менээргенмейн, алдын үжө — аас чогаал эртинеден үнүп частыр үрезинни чыып алгаш, савазыраан сагыжынын хайыразы — чалбырааштыг чогаалдары чаяалга бооп, саазынга дистинишкеш, улузунуң угаан-чүрөөн чырыдып чоруур философ болган.

А.А.Даржай — «Төрөөн черим», «Уделге», «Эргеленип», «Артыш айдызы», «Мөңгө чер», «Өглеривис ак-көк ыжы», «Сарыг бүрү үезинин сарыналы», «Авамга боодал чечээм», «Чуртталганың ширин шөлү», «Ынакшыл ширээзи» деп шүлүктөр, шүлүглелдер, сонеттер, боодал сонеттер, сезен бир одуруглу чыгыг-шүлүглел, беш, алды, үжен үш, алдан алды одуруглардан тургустунган шүлүктөр, йөрээлдер, мөргүлдер, халактар парлааттыг номнарнын автору; «Сылдыстыгда дүш», «Чурттаарың күзезиңизе», «Четкер четкизи», «Шагар оьтта шалың» деп ханы уткалыг, делгем тоожушкунуң тоожуларны, чечен чугааларны, шүлүк чугааларны, шиилерни чонунга бараалгаткан прозагы; бөгүңү ниитилел амыдыралынын эң-не чугула, кижик бүрүзүн дүвүредип турар политиктиг-даа, социал-даа айтырыгларны чиди-биле көдүрүп, ону чөптүү-биле үзе шиитпирлээрин негеп, амгы амыдыралдың изиг тыныжын илередип турар публицист; А.Грибоедовтун «Угаандан човалаң» деп өлүм чок чогаалын, Федерико Гарсиа Лорканың «Өлүмнү куда» деп трагедиязын, делегей классиктеринин, орус, совет чогаалчыларнын шилиндек чогаалдарын тыва чонга өргүп турар очулдурукчу; Тываның Чогаалчылар эвилелин ийи удаа даргалаан, парлаалга, массалыг информация комитетин удуртуп чораан, Тыва Республиканың Дээди Хуралынын депутады бооп, чоннуң эрге-ажыын камгалап турар билдингир хөй-ниити ажылдак-

*... О, мээң чонум — чоорган болган тываларым!
Оглуң бөгүн сеңээ өткүт йөрээл кылдым.
Хүннүг черни эргип чорааш, алгал каайн,
Хүндүткелдиг чонум чурту ак-көк Тывам.*

*Бис, тывалар, чуртувусту кагдадымыс,
Хову черниң улуг күрүн тургустувус.
Бистиң улус салгал дамчып чурттавышаан,
Ховузунуң үнү улам куттулбушаан.*

*Авыралдыг сеткилиң бай, чаражын аар!..
Эге-ле шын сеткилимни сөглөп тур мен.
Эрээ-хинчек четтире-ле бердивис ийин..
Аас-кежик сени кагбас, шыдаш, чонум.*

*Очалаңдан кедилей бээр үең келир,
Оглуң-кызың сүлдөзи таан бедик болур.*

Угаан-бодалыңның уязындан ужуп үнгөн чечен-мерген сээң номуң номчуй бээрге, черниң кыры чечектели берген дег боор, сеткил-сагыш черге дегбейн кииский-ле бээр. Ындыналдыр ырлай бээринге, аялганың ары мени сорук кирип, мени деткип чорууруңу сакты бээр мен. Каш чыл иштинде чыгылы берген шүлүктөрүмни редакторлап, «Бүзүрел» деп чуга, карыш чөтпөс хензиг дептеримни чырыкче үндүргөш, чогаалчылар дээр болбаазын улустуң аразынга кирип, ырлаар-шоорлаар тыва чонга таныштырган силер. «Чурттаар, чурттаар» тоожумну редакторлап, номчукчуларга бараалгадырынга хайырлаан буяныңарны караам суглу чорда утпас мен. Силерниң чаңгыс

чызы. Дөртөн чыл дургузунда дүн-хүн чок уламчылап келген чогаалдыкчы ажылдың үрө-түңнели бо-дур.

Тыва поэзиянын бөгүңү сайзыралынга бодунуң үлүг-хуузун бүзүрелдиг-биле кирип турар А.А.Даржай философчу ханы уткалыг, чаа хевир-тургузулуг, каракка көстүп келир овуру-хевирлиг, номчукчуну дүвүредип бодандырыптар амыдыралчы шүлүктөрүн, боодал сонеттерни номчукчузунга элбээ-биле хайырлап турар. Ооң «Тамы дүвүнде» деп триптиги, «Чоорган болган тываларым» деп боодал сонеди онзагай бижиттинген. Триптихтин «Черге калган чурук ышкаш», «Чуундуда кара дүрзү», «Арыг арын-нүүр» деп үш эгелеринде чурттаар оран-савазы чок, душкан черге хонуп, аштаан, суксаан, «тыны үстүр чыгай берген» кижиктерин, «боктуг дооскаар чиндип турар», «чуунду чышкаан чыттыг-бустуг түремикти», «араганы ханга холуй ишкен соонда» албыстай бээр арагачыларны сойгалап, «ондап-остаан Нүүрүвүс... онгарылдыр диргизип аал...» деп чымчак сагыжындан шын-на сүмелзээн. «Чоорган болган тываларым» — «оюн оя, чигин чире чурттап чоруур» тываларнын «муң-муң чылга хемчээттинмес эрткен оруунун» төөгүзүнүн болгаш бөгүңү амыдыралынын дугайында боодал сонет. Ийи чүс он одуруглу сүрүшкөк сонетке мындыг делгем теманы чүтле салымныг шүлүкчү кижик шүлүк дылы-биле илередип шыдаар деп сеткөлим ханызындан үнөлөп ор мен.

кижик ууй албас, барбага сыңмастай берген чогаалдарыңарнын өзек темазы — ак-көк Тыва чуртувус «... оруу, назыны-даа кажан кезээ төңчүзү чок, мөңгө болур» тывалар.

*... Тыва мен дээн ыдык адым
ыңчангаштың
Дыка бедик, өндүр-чоргаар
тудуп чор мен... —*

деп чоргаар сестериңер-биле бо чүүлүмнү доозуп, оруунар ак, чогаалдыкчы чоруунар чогуңгур болурун йөрээп, чаагай кежикти кыйгырып чурттаар мен.

**Саая МАЙНАК,
чогаалчы.**

"ШИРТЭЭҢ" УТПА, ДУҢМАМ!

2004 чылдың октябрь 21-де чырыкче үнген №143 "Шын" солунга парлаттынган Чотпун-оол оглу Чочагарның "Хоозураан сеткил-сагыш" дээн, мээң дугайымда чүүлүңге хары берип ор мен. РФ-тин Парлаалга дугайында хоойлузу езугаар мээң бо хары чүүлүмнү "Шын" солун парлаар журлуг дээрзинге идегедим.

1990 чылдарның эгезинде чылдарда Чогаалчылар эвилелинге чеде бээримге, бир анык эр мээң холум тудуп: "Сээң чогаалың ачызында литинституттуң дипломун алдым, акым!" деп өөрүшкүзү эриин ашканын илеретти. Мен ол эрни танывас-даа болгаш чүнүң дугайында чугаалап турарын билбедим. Бодун "Чотпун-оол Чочагар мен" дидир. Антон Уержаа суг-биле оң бажыңыга чеде бердивис. Чаа-ла танып, билип алганым келир үеде шыырак эртем-билиглиг чогаалчыларның бирээзи боор Чотпун-оол Чочагар мени амгыраанындан олуртур чер тыппас, дептер кылып каан диплом ажылын менээ көргүзө-дир. Ында мээң назынымда эң-не баштай, даг-дүгү руднигинге экскаватор башкарып тургаш бижээң "Ширтек" деп чечен чугаамны орус дылда парлап каан болду. Дараазында ийи-үш чыл эрткенде, М.Горький аттыг литература институтунун очулга факультетинин доозукчузу Чотпун-оол Чочагарга, шыырак очулдурукчуга, "Ыдыктаан тук" деп чогаалымны очулдуруп бээрин диледим. Удаваанда очулга белен дээн, кижик эккеп берген. Номчупкаш, муңгарап-ла калдым. Таанда, литература институту дооскан кижик орус дылга канчап мындыг кошкак боор чүвөл деп! Ам канчаар, бодум очулдургаш, Светлана Козлова редакторлаткаш, очулгазы оону кылып каан мен.

Чогаал талазы-биле шак мынчаар таварышканым Виктор Чотпун-оолович Монгуштун "Шын" солунга мээң дугайымда бижээң чүүлүңге харыны эгелээң.

Ам бо хүннерде чогаал талазы-биле С.Сарыг-оол аттыг Күрүне шанналының дугайында чүүлдерни солун парлап тур. Чочагар оглу Чотпун-оол ол дугайында удур уткалыг чүүл бижири бодааш, соора будулгаазын кылып, "Хоозураан Тыва" дугайында чугаа эгелей берип-тир. Биртээ ыңдыг болганда, чугааны ол дугайында уламчылаар болган-дыр мен. Бир дугаарында, Чотпун-оол оглу Чочагар менден бичии назылыг кижик болганда, тыва езу-биле ону "сен", "дунмам" дээримде багай чүве чок. Ийи талазында, бистин тыва ниитилел рывок реформалары эгелээнден бээр ийи чарлы бергенин маңаа демдеглээри чугула апаар. Бистин ниитилелде, бир талазында, чырык чер кынында шын бар дээрзинге бүзүрөп чоруур улус, ийи талазында, амгы будулгаазын үени ажыглап, бодун эки амдыралын мөңгөжидери-биле чон угааны төөредип чоруур улус бар.

Ынчангаш, дунмам, Чотпун-оол оглу Чочагар, сени бо хүнгү тыва ниитилелдин ийиги талазының төлээзи деп дорту-биле санаар-дыр мен. Бирээде, тыва чогаалчылар аразында чырык өрээлде, чымчак сандайда – республиканың шүүгү органында дүжүмет кылдыр ажылдап ораддың чангыс кижик-дир сен. Ийиде, чондан шагда-ла ырап чоруй барган сен. Бо сестерни тайылбырлаптар мен.

Бижээңиң езугаар дес-дараалай харылаптайн. Сээңи-биле алырга, "Хоозураан Тыва" "карактарың аларартыпканы" шын болур ажурлуг. Устүнде чугааладым, дүжүмет кижик-дир сен, дунмам, чылыг, чырык өрээлден өске, республика иштинде чүү-даа болуп турганын мынча чылдар иштинде эскербээң сен. А кажан ол номда болган чүүлдер көстү бээрге, карактарыңга бүзүрөвейн, мен-ээринден арткаш, бо будулгаазының үениң ылап төлээзи кижик болганында чон угааны төөредип ажылче кирипкен сен. Амгы үеде россияжи-даа, тыва-даа ниитилелде караны ак кылдыр көргүскеш турарыңга хүн бүрү таварышп тур бис. Оң өөскүдүкчүлери чонну тамыже чыгап-ла, анаа угаан-медерелге безин кирбес кара болушкуннарны ыдыкшыдып эгелээң.

Мен коммунист эвес кижик мен, дунмам, ынчангаш сээңиң дег, хоорком хамаанчок, эң кудуку-даа кежигүнү боор эргем чок. Коммунисттик идея тыва кижиниң шаг-төө-тургү-тен күзеп, бодап чорааны: дарлал чок

чоннун эрге-чагыргазы, дең эрге, хосталга ам-даа бо хүнде чугула бооп артпышаан. Россия күрүнези-даа чүгле коммунисттик идеяже эглир болза, катап делегейниң күчүлүг күрүнези болур дээрзин моон мурнунда удурланыкчылары безин чугаалап турлар. Сен, дунмам, коммунисттерни чүү шаг эрткенде, балдырларын кызыдып тур сен. Олар эрге-чагыргага турда, халас баштай Алтайның политехниктиг институтун доостун, дараазында база-ла халаска литература институтунга өөренип алдың. Россияның-даа, Тываның-даа удуртукчулары коммунисттерниң кызыл туктарының адаа-биле өзүп, өөренип, албан-дужаал чедип алган болдур эвеспе. Тываның коммунисттериниң дилээ-биле айда бир катап үнер "Араттын сөзү" деп солунун, олардан согур көпеек-даа албайн, хостуг үемде кылып бээр-дир мен. Үен-даян чүве биживес, политиктиг солундур.

Катап-ла "Хоозураан Тываже" эглип кээли. Мени ол дээш буруудадып-ла турар-дыр сен. Москвада литература институту доосканың мактангы кижик-дир сен, анаа публицистика деп чогаалда хевир (жанр) барын сенээ сурагыл орус чогаалчы башкыларың өөреткен болдур ийин. "Хоозураан Тыва" ол чогаал хевир-биле бижиттингенин канчап мынчага билбейн турар кижик боор сен, дунмам? Ол номда саннар, барымдалар дээрге Күрүнеиниң статистика эргелериниң парлааш, чонга садып турар саннары-дыр. Ажылдаар черинден үжен базым черде турар, четкеш, хынап көр даан. Статистика эргелелинге чеде бергеш, чүге ыңдыг меге саннар парлап турар силер деп чаргылдажып көр даан, дунмам.

Сени көр даан, дунмам, республиканың шажын талазы-биле улуг ажылдакчызы турдун, буддист кижик хиренде, чонга нүгүл таралдып турар аан, бир эвес Ховалыг Маадыр-оол деп чогаалчы бо дугайында бижип көргүспээн болза, Тыва чурту магалыг амдыралдыг боор дээн уткалыг. Калачакра, Ямантака бурганнарның өөредилгезин эрткен-даа болзуңа, ону бадыткаарын кызытпайн турар сен. Фермаларның буурааны харын-даа чаяан болган; армяннар база буруулуг; ыяш орнунга көмүр-даш деп одаар чүүл база тыпты берген деп тоолдап эгелээш, санаашкын кылып эгелээң сен. Сээң ол санаашкыңдан чүгле чангыс чүвени биллип ап боор, чүл дизе литература институту дооскан ындабирек чогаалчы чүү-даа болза кадып, казып, көүдөдип билир кижик деп чүвени. Ол-ла. Төрөөн Барыын-Хемчиинге далаш чок чедип көр даан, дунмам, чеже кижик мунуптар трактору, сааптар инээ, бызаннаптар тудуу чогуңдан хендир-сиген – конопло чыгаш туттуруп шийттирген-дир. Бо хүннерде сенатор кылдыр база катап соңгуткан Людмила Нарусова: "Чоннун хендир-сиген чыып турары, ол ажылга ынаандан эвес, амдыраар арга чогуңдан болуп турар" деп Москвада, ыракта чурттап турар кижик безин сагыш човап турар, көрүңзе. Сээң туружуң-биле алырга, Л.Нарусованы буруудадырын албан-дыр. Ол кижик база шыны чугаалаан ышкажыл.

Соңгулда үезинде амгы Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Чөөн-Хемчикке, Сут-Хөлге чүс-чүс соңгукчуларга дорту-биле чугаалаан-дыр: "... ол номда шупту чүве шын, Россияда база ыңдыг" деп. "Хоозураан Тыва" үнүп кээрге хем келдейип, чон чолдая берген бе, сээң амдыралыңны човулаңга таварыштырды бе, дунмам, ыңдыг кончуг утпас сен аан? Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижинович безин бо чылын ужуражы бээримге, ол дугайында сөс-даа этпеди, анаа ажыл-агый дугайында чугаалаштывас.

Мени литература институту, дуу чүнүң институту дооспаан деп чемелеп турар сен аан, дунмам. Сээң өөренип турганың институтуң пролетаржы чогаалчы Максим Горькийниң адын эдилээң болгай. М.Горький назынында школаже ис басып көрбээни өөрөң сен. Ырак чижекти канчаар бис: Салчак Тока 19 харлыында бижикке өөрөң сен, Степан Сарыг-оол 20 харлыында "а" деп үжүк танаанын оон өөнүң ишти Мария Давыдовна бо дораан-даа болза сенээ чугаалап бээр, дунмам. Мен-даа бодумнун дуржулгамдан билер

мен, чогаалчы боорунга эртем-билиглиг, кандыг-ла-бир дипломнуг боору албан эвес. Чогаалчы кижик кол-ла чүве – амдыралды чүрээ-биле үнелеп, бодун дылың билери. Ынчангаш чогаалчы кижини чогаалчы боор кылдыр кым-даа өөредип шыдавас. Оң ужурундан Москвада литература институтундан аңгыда, делегейде кандыг-даа күрүнеде чангыс-даа чогаал институту чок. Сээң дооскан институтун чогаал деп чүл дээрзин ыак өөреткен болбайн аан, багай чүве – ол билгилерин утуп алган-дыр сен, дунмам. Сээң очулган таварыштыр мээң шенелде чогаалымны дээди билгилгил башкыларың эки үнелел берген ышкажыл. Ийе, мен ажылчын аңгының төлээзи-дир мен, сөглээнин кылып, тутканын салбас – чүгле кара ажыл кылып эвес, чогаал-даа бижип боор.

Дараазында даг комбинаттарыңче шурай берген-дир сен. Мен "Тыва даг-дүгү" комбинадын 18 харлыымдан эгелеп тудуундан эгелээш, оң ажылчыны болгаш удуртулгазыңа чедир 24 чыл иштинде ажылдаан мен. Бо чайын төрөөн комбинадының 40 харлааныңа барып, байырладыыс-даа. Ораныыс эртинезин канчаар казып, болбаазырадырын канчаар-биле көрүп эвес, ам бо чогаал бижип турар холдарым-биле кылып билер мен. Даг ажылың сураан дыңнааның чадапчок кижик ам база нүгүлдү берген сен көр даан, дунмам, "... 90 чылдарда алыр кижик чок калган" деп. Тываның даг-дүгү хөй сорттарлыг болганындан оң хереглели ынчан-даа, ам-даа дөмей-ле хөй... Херектиң ужуру мындыг болган чүве, дунмам. "Тыва даг-дүгү" комбинады-даа, "Тывакобальтыны-даа" ССРЭ кылган болгаш бүгү талазы-биле оон хандыртынып турган. 90 чылдар эгезинде президент Ельцин: "... хамаарышпас чорукту кым кайы хирени сырыптар болдур силер, ол хирени алынар!" дээр орта, өңчү үлежилгези эгелээң: федералдыг өңчү кайызыл, республиканы кайы боорул деп. Күчүлүг комбинаттарың канчаптыр? Бистер чангыс подшипник, чартык втулка безин бүдүрүптүр эвес бис, инженерлеривис база чок болгай. Республика удуртулгазы тыва даг инженерлеринче көрнүп келген, а олары тура: "Даг-дүгүнүң-даа, кобальтының-даа орулгазын боттарыыс алыр бис!" деп кандыг-даа удур санаашкын, бурунгаар угаадыг чок түңнел үндүргеннер. Комбинаттар Тываны апарган. Москва тургаш: "Комбинаттар силерни-дир, боттарыңар-ла сагыш човап көрүңер" дээн. Бо комбинаттары ССРЭ-ниң бар күжүнүң ачызында ажылдадыр болганда, хөөкүй Тыва канчалтар боор. Ынчангы үеде "Норильскникель" удуртукчулары "Тывакобальтыны" ажылдадырын саналдап кээп турган болдур ийин, а бис ойталадыыс. Амгы үеде "Норильскникель" Россияның эң бай бүдүрүлгелериниң бирээзи апарган. Чүү дээр боор, ол комбинаттары боттарыыс-ла холдан ышкынып алдыыс. А сен мында база-ла: "Ол чок, бо чок" деп билбес чүвени будалдырып, улус төөредип эгелей берген сен аан.

Акша дугайында хөй чугаа кылып турар-дыр сен. Бистер, даг ажылчынары, кажан-даа дээди эртемниг директорларыыстан хөй акша ажылдап ап чораан бис. Ынчангаш бис акшаның үнезин-даа, оон уржуун-даа кедергей эки билер бис. Акша барааны көргөш-ле, шурай бээр улус бис эвес болдур ийин бис. Ном бижээш акша ажылдап аар деп бодадым-даа чок, гонорар бээр болза, ол-ла, бербес болза, ында кандыг-даа чидирик чок. Мени боттарыңарга дөмейлеп болбас!

Мени "сеткил-сагыш хоозураан", база канчап-канчап барган дээр-дир сен. Ийи катап сээң сеткил-сагышкың байлак, хөй-аьдын бедик боору-биле бодуну Мөңгүн-Тайга шыпшыынче, эңме-тикчок чурук-хөрүк, кадактарың-биле кады үндүрдүм чоп, дунмам. Ол хире хөй эртем-билиглиг, бедик дүжүлгедө оруп турар, чайынналчак сагыштыг дүжүмет кижик канчап мен деп хөө-кара сагыштыг, кижиниң изинден чыда калбайн, "тур!" дээримге, тура тактагалдайланым, "чыл!" дээримге, чыда калбарып турган кижик боор сен, дунмам. Бо чайын менгиге мээң эрги идиктерим кедип алгаш, буттарың үжүп кал часканын сактып кел даан. Кижик аштаанын утуптар, доңганын утпас ажур-

луг чүве дээн. Москвада-даа өөренип тургаш, "сеткил-сагыш" хоозураан кижиниң чогаалын үнелээр, Тывага-даа ол-ла кижиниң изин чандыр баспас суг болур, кандыг угааны кижик апардың, дунмам?

"Самдар тоожузуң" дугайында. Ол номну номчуур хамаанчок, бараанын безин көрбээң хевирлиг кижик-дир сен, дунмам. "Даай-авам, авам ыңча дээн" деп сестеринден-не билдингир. Сен бодун оларның деңгелинге бады барба даан, дунмам. Политиктиг органда ажылдап турар кижик-дир сен, кайы-даа күрүнеңиң хамаатызы политикадан хоорук чурттап шыдавас болдур эвеспе. Бистин амдыралыыс политиктериниң – удуртукчуларың айттышкынары-биле, шийтпирлери-биле хүн бүрү чоруп турар. Бо хүн-даа Тывада кым-даа республиканың политиказындан хоорлу берген чурттап-турар кижик чок болдур ийин. А Самдар-Кожай үезинде, совет үеде күрүнеңиң политиказы октябренокче хүлээп аарындан-на бодунун салдарын апар турган болгай. Самдар-Кожай политикадан хоорук чурттап чораан деп шыңзыдарын кызыдып турар-дыр сен. Ол үеде улуг Совет Эвилелиниң мал бажы өстүрүр талазы-биле политиказын хүн бүрүде ооргазынга чүктөп келген кижик – чангыс Самдар-Кожай деп дорту-биле чугаалаар мен. Өске улус шупту малын дужаапкан турда, ол кара угааны-биле дага-бошка-лары ашкаш турар болгаш алдыртпайн турган. Сен, дунмам, Самдар-Кожайның төрели кижик мен дидин, канчап оң амдыралын сонуургавайн чораан кижик боор сен? Оң күрүне политиказындан канчаар качыдап чораанын ам-даа бар солдары: Шымбай-оол, Матприй, Сергей суглардан төөгүдүп көр даан. Оң кырынга немей Ак, Алашта чурттап чоруур Бай-Сероттан, Бай-Кенденден база. Самдар-Кожайның эң маадырлыг кылган чоруу – политикага, партияның политиказынга алыспаанында. Бо элдептиг быжыг туружунун ачызында Самдар-Кожай мээң чогаалым маадыры кылдыр хуула берген. Бо чогаал – тоожу. Литература институту дооскан кижик утупкан-дыр сен, дунмам, тоожу дээрге чогаалдын уран-чечен хевир-дир. Бо хевирге чогаалчы кижик бижип турар маадырын канчаар-даа чогаадырын боду билер. Самдар-Кожай ыңдыг эвес-даа турган болза, ону канчаар көргүзери – мээң эргем. Чогаалчы деп сөс, "чогаадыр" деп кылыг сөзүңден үнген, улусту дыңнаарга бо-ла: ол чогаалчы мону ынчаар чогаадыпкан-дыр, мынчаар хөөредипкен-дир дээр. Бир эвес ол эрттир хөөредип азы чогаадыпкан болза, улам эки-дир! "Самдар-Кожай ыңдыг эвес" деп турар-дыр сен, дунмам. Кандыг-бир кижиниң дугайында ол-ла хевээр, хажытпайн бижирин очерк дээр чүве болдур ийин. Сактып кел даан, өөрөң сен болгай сен. "Самдар тоожузу" уран чогаал болганда, мен чангыс-ла Кожайның амдыралыңдан эвес, өске-даа хөй мал тудуп чоруур улустуң амдыралыңдан үзүндүлери алдым. Ылап тыва кижиниң чогаалга кириер овурун Самдар-Кожайдан тыпканым ол. Кандыг-даа язы-сөөк улус тыва кижик кандыгыл дээрзин Самдар-Кожайдан номчуп алзынар деп айтып боор мен.

Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Ч.Кууларны сени Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүңге хүлээп албааныңа хомудап турар-дыр сен. Бистин эвилелдин төөгүзүңде Черлик-оол Чашкынмаевич дег хөй чогаалчылары Россия кежигүнүңге хүлээп алкан дарга чок. 10 кижик чедип тур боор. Ч.Куулар сени-даа, өскелерни-даа кежигүнүңге хүлээп аарда, херек ажурлуг бүгү чүвени кылды. Ам Москвадан хамааржыр. Мен көөрүмге, сени кежигүнче хүлээп албайн турар чылдагааны – сээң бодунда-дыр.

Адак соонда, дунмам, меңээ: "ыңча бижик, мынчаар бижик" деп сүме кадып турар-дыр сен. "Самдар тоожузуң" тыпкаш, төндүр номчуп көр, сээң "саналдарың" шагда-ла бижиттине берген болдур ийин. Мен кажан-даа шаңнал-мактал дээш кандыг-даа ажылды, чогаалды-даа биживейн чоруур кижик мен. Ажыл кылырымга, хыым ханар болгай. Ынчангаш ажылды кылып болза, чаа кылып, кылбас болза, шуут тутпас деп мээң чурттап эрткен амдыралымның дуржулгазы айтып чоруур чүве.

Бо чуртталганда мээң изимден чыда калбайн, чамдыкта эдере бээр кижик болганында, "Ширтээң" утпа, дунмам. Кымның чогаалы дээрзин, чүге ону шилип алганыңы база.

Маадыр-оол ХОВАЛЬП.

ИМИРТИНДЕ...

Национал айтырыглар одун кым күшкүрүп турарыл?

(Төнчүзү, Эгези № 147, 148 «Шында»).

Кызыл хоорайның болгаш Тыва Республиканың прокуратураларының туруштары

Кызыл хоорайның прокурорунуң дузалакчызы, 3-кү класс-тын юризи Н.В. Чернова 2003 чылдың январь 14-тен кеземче херээн оттурарындан ойталаар дугайында бодунуң доктаашыга, эксперт Т.А. Ондарның Түннелин болгаш Россия Федерациязынын Чингине прокуратуразының Методиктиг сүмелерин шуут херексеп барымдаалавайн дараазында чүүлду доктааткан:

“Анонимниг чагааның автору болуп турар кижиге болгаш “Риск Информ” солунуң редакциязының ажилдакчыларына хамаарыштыр Россия Федерациязынын Кеземче Дүрүмнеринин 282-ги чүүлүнде көрдүнген кем-херектин демдектеринге хамаарыштыр кеземче херээн оттурарында, оларның хөдөлүшкүннеринде кем-херек составының чок болганы-биле ойталаар”.

Тыва Республиканың прокуратуразының килдис даргазы Н.М. Астафьеваның 2003 чылдың февраль 14-те үндүрген түннелин көөлүнөр:

“2002 чылдың №41 “Риск Информ” солунга “Чула чанында имиртиг... Ол чырыктыгы келир үе бе?” деп чүүлүн парлаан барымдаазыга хамаарыштыр хыналда эрттирер дугайында Кызыл хоорайның прокуратуразында киирген дилээнерин харызынга хамаарыштыр дыңнадырым болза, Кызыл

хоорайның прокуратуразының кеземче херээн оттурарында ойталааның үндезининин болгаш хоойлуга дүүшкээниң дугайында хыналданы Тыва Республиканың прокуратуразы чоруткан.

Кызыл хоорайның прокурорунуң дузалакчызы Н.В. Чернованың 2003 чылдың январь 30-де үндүрген айтылган статьяны парлаан барымдаазыга хамаарыштыр кеземче херээн оттурарында ойталаарының дугайында доктаалын хоойлуга дүүшкөк болгаш үндезинин деп санаар.

Ооң-биле чергелештир 2003 чылдың январь 30-де айтылган барымдаа талазы-биле Кызыл хоорайның прокуратуразы хажы-дарын болдурбас дугайында сагындырылгы, Россия Федерациязынын Кеземче Дүрүмнеринин 282-ги чүүлүнге дүүштүр харысалганың тайылбыры-биле каттай “Риск Информ” солунуң кол редакторунуң хүлээлгезин күүседип турар Ю.В. Бакулинниң адресинче киирген”.

Моон түннелинде мындыг айтырыг үнүп кээр-дир: чеже катап сагындырар чүвөл? “Рисковчулар” ол сагындырылгарже ажы-биле дүкүрерлер.

Н.М. Астафьева 2002 чылдың декабрь 5-тен бийир-биле бижээн бижинде: “Россия Федерациязынын Кеземче Дүрүмнеринин 282-ги чүүлүнде көрдүнген кем-херектин демдектери чок” деп үстүнде айтылган парлаанга материалдарыга демей “Риск Информнуң” 2002 чылда үнген 27, 28, 32, 33, 34, 37, 38, 40 дугаар солуннарын айтып турар. Ындыг материалдар эмин эрттир хей бооп турда-ла, ынчаар канчап айтыр чүвөл? Мында артаттынмас муңгаш хана моон тургус-

тунуп келир-дир. Корум-чурум органнарының мындыг Астафьева ышкаш, албанчылары турда Хоойлу сагыттынар чүве бе?

Г.М.

Прокопоровскийниң туружу

Россияның парлаанга яамызының Ортаа-Сибирь девискээр эргелелиниң удуртукчузу Г.М. Прокопоровскийниң туружу ооң С.С. Конвизче 2002 чылдың октябрь чедице бижээн чагаазының чамдык одурулларында тода көстүп турар:

“...Россияның РТГЯ регионнар аразының Ортаа-Сибирь девискээр Эргелели, ССМТУ дугайында Дүрүмнүн 2.3. пунктузун удуртулга болдургаш, “Риск Информ” солунуң 2002 чылдың бир-ги чартыгында үндүрген материалдарын утка талазы-биле анализтеп көргөн.

Чамдык материалдарны парлап тура, Россия Федерациязынын “Массалыг информация чепсектеринин дугайында” Хоойлузуң 49-ку чүүлүгү доктаатканын езугаар “Риск Информ” солунуң журналисти бодунуң парлап турар медээлерин “шын бе?” деп хынаар хүлээлгелерин күүсетпээн деп, Эргелел санап турар.

Хамаатыларның болгаш организацияларның эргелерин, оларның хоойлу езугаар көрдүнген эрге-ажыктарын, ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн хүндүлээр хүлээлгезин “Риск Информ” солун күүсетпейн турар.

Бо түннелди чүгле солун материалдарының анализинден эвес, а Тыва Республика-

ның Кызыл хоорай судунун “Риск Информнуң” чамдык материалдарында Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы Ш.Д. Ооржактың ажыл-агыйы арыг адын, ат-алдарын, төлептиг мөзүзүн бактааны шынга дүүшпес деп санаан шийтирин езугаар Эргелел үндүргөн.

“Массалыг информация чепсектеринин дугайында” Хоойлуң 19-ку чүүлүгү доктаатканын езугаар “Риск Информ” солунуң кол редактору массалыг информация чепсектеринге киирер негелделерин күүсетпээни дээш харысалганы чүктээр алаар, ынчангаш Силер парлап турар материалдарыңарны утказын элээн деңзигүүрлээр, хоойлужудуганың негелделерин чалданыш чок, кым чүну-даа албадап турар болза, күүседир уjurлуг силер”.

Бо болза Г.М. Прокопоровский доралчык С.С. Конвизтиң бажын

анаа суйбап кааны ол-дур деп болур чүведир. Бо кижиден өске, быжыг туруштуг, хоойлуну сагып билир кижиге турган болза, “Риск Информну” шынгы харысалгага онааштыргаш, ооң хаарының айтырынын чиди-биле тургузар ийик.

Чайлаш чок албан болур уржуктар

Кажан-даа шийткел албас бис деп бодааш, “рисковчулар” суглуун ызыргаш, оон-даа ыңай карак-кулак чок халааш чоруп бергенер.

2003 чылдың №12 солунга “Херечилээринге белен бис” деп чүүл үнүп келген. Аңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Прокуратуразының килдис эргелекчизинин хүлээлгезин күүседип турар В.А. Бережецкая дараазында медээни чугаалады: “2003 чылдың апрель 18-те Тыва Республиканың прокуратуразы

“Экстремист ажыл-чорудулгага удур хөдөлүшкүннөр дугайында” Федералдыг хоойлуң 8-ки чүүлүгү дүүштүр айтылган статьяны парлаан барымдаазыга хамаарыштыр “Риск Информнуң” кол редакторунун хүлээлгезин күүседип турар Ю.В. Бакулинге хоойлуну үрээни дээш кандыг харысалга онаарын тайылбырлавышаан, экстремист материалдарны таратканы дээш сагындырыг берген.

Ол статьяда “удурланышкынның” авторларына хамаарыштыр Россия Федерациязынын Кеземче Дүрүмнеринин 129-ку чүүлүгү 2-ги кеземде көрдүнген кем-херектерин демдектерин езугаар массалыг информация чепсектеринге кылган нүгүлдү дээш 2003 чылдың апрель 16-да Тыва Республиканың прокуратуразы кеземче херээн оттурган. Кеземче херээн истээри-биле Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынче чоруткан”.

Шийткел чок, кеземче көрбээн, чүвени чүгле карартыр көргүзөр ажыл-чорудулганын түннелинде “рисковчулар” чонун 60-маадырлар дугайында сактышкыннарынче халдап эгелээнер. Амгы нейролингвистиктиг программа кылырын ажылгап чорудар дайыннын аргаларын ажылгап, ада-өгбелеринден салгалдар дамчыштыр чедип келген төөгүлүг тураскаалдарны бузар деп, номчукчуңуң сагыш-сеткилин психологтуг аргалар-биле тудуп ап, оларже күш дөгеп, оларны күчүлээр, албадарын күзеп турарлар. Оларның боттарыга ол шийткел 10 катап күштүг аларга, дедир чеде бээрин канчап билбейн турар мугулайлар боор!

“Риск-Информ” солунуң улустарнын баштарын үскүлештирер талазы-биле кылып турар ажылының багай салдары дыкала улуг. Бо айыылдыг чүүлду Тываның нитилели, чону ам-даа чедир билбейн чорууру хому-данчыг.

ШУПТУ МЕТЕ

Сибирьниң федералдыг округунда Россия Федерациязынын Президентинин бүрүн эргелиг төлээзинин кичээнге

Тыва Республикада “Риск” болгаш “Риск Информ” деп ийис солуннар үнүп турар, оларның артында билдингир кижилер – С.С. Конвиз биле К.А. Бичелдей туруп турар.

Чугаа чүгүн дугайында? Көңгүс чылбас, маназынар туруш ээлеп турар Республика прокуратуразының болгаш Ортаа Сибирьде массалыг информация чепсектеринде кол контролер, С.С. Конвизтиң камгалакчызы Г.М. Прокопоровский оларның чалгыннарын адаанга хоргастанып алгаш, ийи ат-биле республикада меге арга-биле үнүп турар чаңгыс солунуң дугайында чоруп турар.

Ол солуннар аңгы-даа болза, аштындан көргөш, бирээзин ирээзинден ылгап алыры берге – чүгле харын “Информ” деп немеп каан сөс-ле бар-дыр харын. Солунуң электронуг версиязының дугаары, редакцияның адреси, телефону, редактору чаңгыс ол-ла кижиге, ол-ла чүүлдер болуп турар. Ооң аңгыда “Риск” деп харысалгазы кызыгаарлыг ниитилелди (ХКН) “Директорлар чөвүлелиниң” даргазы база “Парлаалга бажыңы “Риск” деп хааглыг акционер ниитилелиниң (ХАН) даргазы чаңгыс ол-ла кижиге – С.С. Конвиз болуп турар.

Саазын кырында оларның тургузукчулары “аңгы-аңгы”

болуп турар. “Риск Информ” солунуң тургузукчузу, ажыл-чорудулгазы амгы хоойлуга дүүшпес, “Риск” ХКН болуп турар, чүге дизе ол катап бүрүткел эртпээн, а оларны чок кылырын ында бир “ачылыг кижилер” узадып турарлар. А “Риск” солунуң тургузукчузу “Парлаалга бажыңы “Риск” ХАН болуп турар, а “Парлаалга бажыңы “Риск” ХАН-ның тургузукчулары К.А. Бичелдей биле хайлыг “Риск” ХКН болуп турар. Чамдык үелерде “Риск Информ” солун үндүрген үндүрүкчүзүңүң адын “Тургузукчузу: Солунуң редакциязы” деп меге айтып турган. Сөөлгү үеде солунда: “Үндүрүкчүзү: “Парлаалга бажыңы, “Риск” ХАН” деп демдеглел көстүп келген. Ажы-биле чугаалаар болза, ол шупту меге болуп турар болгаш “Риск” деп сөс-биле манипуляция кылып турары ол-дур.

Хынап турар орган (Г.М. Прокопоровский), бүрүткээр орган (Кызыл хоорайга хамаарыштыр №1 регионнар аразының үндүрүг инспекциязы) күзээн болза, шагдала “Массалыг информация чепсектеринин дугайында” Россия Федерациязынын Хоойлузуң 15-ки чүүлүгү дүүштүр, бүрүткөткен дугайында херечилелин күш чок деп санаар дугайында айтырыгны көдүрүп болур турганнар, чүге дизе “Риск” ХКН катап эде бүрүткөл база эртпээн бооп турар.

Ол солуннарның эң-не кол төрөлдөшкөк чүүлү националдар аразында хамаарылгалар айтырылганын талазы-биле ниитилелче удурланган чидиг туружу, а республикада эрге-чагырга органнарынче чаңгыс талалаан өжээнирер хамаарылгалыг болуп турар. Ол солуннарның үнген номер бүрүзү-ле экономиканың буураанынын, эрге-чагыргада улус эрге-дужаалын боттарынын эрге-ажыктарына ажылгап турарынын, националдар аразында чидиг хамаарылгалар барынын дугайында темаларны чырыткан будулгаазының материалдар-биле дүжүткүр болуп турар. Ол солуннарның душкан-на темазы — ол-ла авторларның (херек кырында чок хоозун Семен Сучков-Задиристый болгаш кандыг-бир база-ла чок болуп турар килдистерниң) чидиг удурланышкынның, хей кезинде-ле дорту-биле нүгүлдөп турар хөөредиглерин болгаш экстремистиг көрүштерни көвүдөдип турар деп болур.

Ол солуннар кижилерин кандыг язы-сөөккө хамааржырындан барымдаалап, улусту аңгылай көрүп турарын эскербейн баары болдунмас: тыва сөөктүг, ылаңгыя эрге-чагырга органнарында бедик эрге-дужаал ээлээн кижилерни карартып турар. Өске талазындан ян-

зы-бүрү сонгулдаларга киржип азы эрге-чагырга органнарында албан-дужаалче чүткүп турар өске төлээлерин аажок мактап, хөөредип турар. Олар номчукчуларга Тывага орус кижилерин чурттаары болдунмас деп бодалды бүзүредип, а тывалар куду бадыйп, дорайтап, арага болгаш чедимес чоруктан өлүп каарлар деп шынзыдарын кызыдып турарлар.

Бо солуннарда бурунгаар эки көрүштүг материалдар колдуу чок. Ол дугайында оларның парлаан материалдарының аттарыңче көрүпкөш, чугаалап болур: “Психоз”, “Шариковтар болгаш юстициялар”, “Баш дыргаанда быт”, “Өлүмдүк парламента чепсес-дудуу хоойлулар төрүп каан”, “Бюджетти кым саарыл?”, “Феномент”, “Чула чанында имиртиг... Ол чырыктыгы келир үе бе?”, “Эрге-чагырга партиязы эрге-чагырганың бодунуң көрүнчү дег” болгаш оон-даа өске мугулай аттарны тып ап болур силер.

Айтылган солуннарда республиканың билдингир кижилеринин амыдыралының дугайында чай кадында-ла чогаады тыртып каан, дорамчылалдыг, өжээнирер медээлерни болгаш чүдөк анекдоттарны парлаары анаа чүүл апарган. Ол ышкаш улустарны куду көргөн шола ат үлээринге безин бо солуннар чедип келген болуп турар. Бактаттырган кижилеринин хоойлу езугаар судче киирген билдиришкүннери меге-нүгүлдүң (ол автор эвес, ол тургузукчу эвес дээш, оон-даа өске) даже шаптынмас ханазынга, нүгүлчүлөр-

нин кажар арга-хоргаларына болгаш оларның аайыңга кирген суд болгаш өске-даа хоойлужурум камгалаар албан черлеринин ажилдакчыларынын чикти чугаа-соодунга, шийтирлеринге кээп үзер.

Адак соонда бо солуннар езулуг төлээр уjurлуг үндүрүглерни (Россия Федерациязынын Конституциязы, 57 чүүл) төлөвейн, кайың келгени билдинмес “кара” акша-төгөрик-биле сайзыравышаан, күрүнени мегелеп турза-даа, Хоойлуң негелдези езугаар бо айтырыгны тодаргайлаарын күзөвейн турар, үндүрүг органнары ол мегени чыл-чылы-биле көрбээченнеп эрттирер турарлар. Хоойлуну билири кошкаа ол бе, азы нүгүлчүлөрдөн коргары ол бе, азы ол нүгүлчүлөрни бодунуң аайы-биле ол-бо улусту “ызыртып”, бүдүү ажылгап турары ол бе – бо айтырыг чайгаарла тургустунуп турар-дыр.

А ол солуннарны күш чок болдуруп, узуткаар уjurлуг органнар, оларның иштинде Кызыл хоорайның муниципалдыг эт-хөренги талазы-биле агентствозу, “Риск” ХКН-де кандыг-даа эт-хөренги чок, ынчангаш хоойлуга дүүшпес ХКН-ни узуткаар деп чүгле ындыг шийтир хүлээп алыры херек деп чүвени олар хөлчөк эки билир-даа болза, айтырыгны шийтирлээрин чылдырып-ла, шейүп-ле турарлар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, (бо кижини улус шупту билер) меге мегениң кырында олуруп алган мегени сывыртап каап, мегелеп-ле, мегелеп-ле олар.

Кажанга чедир? Дозур-оол ТИНМЕЙ, РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүңү.

Мөге Алексей Хомушку деп кымыл?

Алексей Сүмбүүевич Хомушку — республикада база бир алдараттыг хоочун мөгелерниң бирээзи. Ол бир дугаарында 25 харлыында Тываның Россияга каттышканындан бээр 40 чыл оюнда, 1984 чылда, Кызылга улуг хүрешке шүүлген. Ынчан 3 спорт мастерин, 3 кандидатты октааш, шүглүп үнгени ол. Моол Республиканың Сагил сумузунга хүрешке база шүүлген. Бодунуң деңзизинге тыва, бурят хүрештерге Тываның ийи дакпыр чемпиону, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң хүреш маргылдааларына каш дакпыр чемпионнаан. Тыва Республиканың төвүнге болгаш кожуннарга 128 катап шаңналдыг черлерни ап келген, 64-ке шүүлген. ТР-ниң Начын мөгези. Күш-культура болгаш спортту сайзырадырынга үр чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш "Күш-культура болгаш спорттун төргини" деп хөрек демдээ биле шаңнаткан.

Республикада неперей апарган сумо хүрешке база ол үргүлчү шаңналдарга төлептиг болуп келген. 2000 чылда Тимелгениң 88 чыл оюнда сумога аар деңзилиг мөгелер аразына бирги черни алган. Ол-ла чылын Чөөн-Хемчик кожунунуң хүреш федерациязы, кожунуң чагыргазы кожунунуң эң төргин дээн мөгелериниң аразынча кирген Чыраа-Бажы сумузунуң мөгези Алексей Хомушкуга хүндүлүг бижикти тывыскан. Чыраа-Бажы суурда спорт ордузун оон ады-биле адаан.

Хоочун мөге төрөөн сууру Чыраа-Бажыга 1992 чылдан эгелеп өөреникчилер аразына хүрешти эрттирип эгелээн. Оон

бээр суурнуң өөреникчилериниң аразында тыва национал хүреш улам сайзырап, массалыг, солун эртип турар. Школаның төөгү башкызы Анатолий Түлүш база школаның күш-культура башкылары Алексей Хомушкунуң кубогу дээш маргылдааны 12 чыл дургузунда бедик деңгелге эртирип келген. А бо чаңчыл болган хүреш школаның оолдарының чыл дургузунда белеткенир, манаар база бир улуг байырлалы болу берген.

Маргылдаа соонда аалчылар тарап чанар, элээн үе эрткенде, школаның мөге оолдарына турскааткан бал болуп эртер. Аңаа маргылдааны сайгарып, чараш хүрешкен, шаңналдыг чер алган мөгелерни шаңнап-мактап, башкылар, өөреникчилер кады ойнап-хөглээр чаңчылдыглар.

1992 чылдан тура бо маргылдаага хүрежип келген бичии мөгелерниң аразында ам бо хүннерде республикада ат-сураа алгы берген Кайгал-оол Донгак, Андрей Хертек, Шолбан Монгуш, Болат Шагжы болгаш өскелерни-даа адап болур.

"Тыва хүреш, сыгыт-хөмей, аът чарыжы тыва чонувустун шаг-шаандан тура чаңчылы болгай. Ол кажан-даа уттундурбас, улам сайзырап бар чыдар. А тыва хүрешти сайзырадыр дизе,

өзүп олурар бичии мөгелерге көрнүр ужурулук бис" — деп, Алексей Сүмбүүевич чугаалаар. Ынчангаш чылдың-на тыва хүрешти аныктар аразына улам сайзырадып, оон чажыт аргаларын, культуразын непереди, Чыраа-Бажыга оолдар аразына хүреш маргылдааны эрттирип чоруур ужуру-даа ол.

Алексей Сүмбүүевич — ийи оолдун адазы. Найыралдыг өгбүлениң ачазына турскаадып адаан улуг оглу — Томскиниң күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң студентизи. Оглу Ай-Хаан — 9 дугаар школаның өөреникчизи. Оолдарының авазы Алевтина Комбужаловна — өөнүң иштиң бүгү-ле талазы-биле деткип чоруур, аныяндан турала оон "аарыкчызы". Алексей Сүмбүүевич бо хүннерде 45 харлап турар, аңаа каң дег кадыкшылды, спортчу чедишкенирни күзеп каалыңар.

Алдынай СААЯ.

ЧУРУКТА: А.Хомушкунуң хүрежип турары.

Спорт болгаш амьдырал

БИСКЕ КЭЭП ӨӨРЕНИЦЕР

Октябрь 15-те ТР-ниң Кадрлар билии бедидер, эде белеткээр күрүне институтуна ийи неделя өөрениг "Менеджмент" деп курстун дыңнакчыларына шынзылгаларны тывыскан.

Ол курстарны Спортту, күш-культураны сайзырадыр болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамызының чагыы езугаар чоруткан. Ынчангаш дыңнакчыларның хей кези — 14 кижиге — кожуннарның аныктар килдистериниң специалистери. Арткан 7 кижиге — Чонну ажылга хаара тудар департаментиниң даңзызында турар ажыл чок кижилер. Институттун ректору Наталия Ховалыгның демдегеп турары-биле алырга, бо курстар соонда ажыл чок аныктарга ажыл тып, харын-даа сайгарлыкчы болуп алырының аргазы бар. Оларны сайгарлыкчы чоруктун эге билиглери-биле таныштырган.

Келир үениң удуртукчуларына, сайгарлыкчыларына лекция болгаш практиктиг кичээлдерни Кадрлар билии бедидер, эде белеткээр институттун ректору, башкылары, ТКУ-нун кафедраларының улуг башкылары, Иштики херектер, Үндүрүг чыылда яамыларындан ажылдакчылар эрттирген. Лекцияларның темазы аңгы-аңгы болган.

Менеджмент талазы-биле курстардан аңгыда, октябрь 8-

тен 15-ке чедир институтка республиканың школаларының төөгү, биология, химия башкыларының билиин бедидер курстары база эрттирген. Оон ыңай чалалга езугаар Томскиниң күрүнениң эвес өөредилге албан чериниң директору Жанна Волкова уруглар садтарының эргелекчилеринге семинар-тренингини чоруткан. Ол семинар өөредилге өртектиг ачы-дузага хамаарыштыр болган. Республиканың өөредилге черлеринге өртектиг ачы-дуза хевирин кириериниң дугайында айтырыг тургустунуп турар үеде уруглар садтарының удуртукчуларына ол тема — чугула айтырыгларын бирээзи. Бо хонуктарда база Ак-Довурак хоорайга зона семинары болуп эрткен. Ону база Томскиниң күрүнениң педагогика университетиниң төлээлери Александр Попов биле Ирина Проскуровская "Кижилерниң перспективазының географиязы" деп темага эрттирген. Олар — Красноярск край чагыргазының өөредилге талазы-биле кол эргелелиниң чагыын езугаар кылган "Келир салгал — XXI чүс чылда": кижиниң күш-шыдалының сайзыралы" деп программа-

ның авторлары. Октябрь 22-ден 24-ке чедир ыңдыг семинарны Кызыл хоорайга социал адыр ажылдакчыларына база эрттирген. Оон ыңай октябрь айның төңчүзүндө өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының өөредилге ажылының талазы-биле оралакчыларына мергежил шилип алырының мурнунда база мергежил шилип алырының талазы-биле концепцияларына курстар болган. Ол-ла үеде уруглар азырап, хайгаараар килдистерниң ажылдакчыларына база эрге-хоойлуга хамаарыштыр өөредилгени чоруткан.

Ниитизи-биле кадрлар билии бедидер, эде белеткээр институтка чүгле октябрь айда безин он ажыг курстар, семинарлар болган. Ам бо үеде 2005 өөредилге чылында чорудар хемчеглерниң планын бадылап турар, ону үези кээрге массалыг-информация чепсектеринге парлаар. Институттун кол ажыл-чорудугазы Чазактын болгаш яамылар, ведомстволарның чагыы езугаар кадрлар билии бедидер, эде белеткээр-даа болза, институттун ректору Наталия Ховалыг институттун эжи шупту улуска ажык дээрзин чугаалаан. Ынчангаш биске кээп өөрениңер!

Институттун парлалга албаны.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Бистиң ынак ада-иевис Виктор Иванович база Светлана Алексеевна ДОСПАННАР бүгү назынында улус өөредилгезинге улуг үлүг-хуузу кирип, ажылдап келгенер. Амгы үеде чедир Би-Хем кожунунуң Тарлаг суурунда ажылдап, чурттап чоруурлар. Удавас хүндүлүг дыштанылгаче үнерлер.

Ажы-төлүнүң, чок төрелдериниң мурнундан дараазында одуруглар-биле байыр чедирдивис:

Салган соруун күүсетпээнде,
Сагъжың шуут амырава.
Ажыл дээнде балдыр сыктас
Ававыска чоргаар чор бис.

Үүле-херезн бүдүрбээнде,
Үргүлчү-ле ижиң бээр.
"Алдын холдуг" ачавысты
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.

Ажыл-херез аайлаш болзун!
Ак оруу узун болзун!
Күзелдери, бодалдары
Күүсетгинип, бүдүп турзун!

Уруглары, дунмалары.

Улуг-Хем кожунунуң Торгалыг ниити ортумак школазының 75 харлаанына турскааткан марафонга киржип, ачы-буянын чедирген доозукчуларывыска, аалчыларывыска, башкыларывыска, республикадан, кожундан келген төлээлерге, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты К.А.Бичелдейге, ТывКУ-нун ректору Н.Г.Дубровскийге, ТР-ниң Өөредилге яамызына, кожунуң чагыргазының даргазы В.К.Пюрюнага болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргениисти илередиң тур бис.

Школа коллективи.

ДУЗАЛАР КӨРГҮСТҮНҮП ТУРАР

ТР-ниң Оңза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызы чонунуң хүн бүрү амьдыралына айыыл чок чорукка хамаарыштыр дежурныйлашкын ажылын доктаамал чорудуп турар.

Октябрь 22-ден ноябрь 2-ге чедир ук яамының "дежурный-диспетчер албанына" 1193 дуза дилээн дыңнадыглар келген. Оларның 65-и өрт айылындан, 12-зи хулиганнардан камгалаарын, 28-и аарыг кижээ дузалаарын, 7-зи чуртталга-коммунал айтырыгларын шийтпирлежирин, 5-и амы-тын камгалаарын дилээн дыңнадыглар болган.

Оон ыңай 1069 дыңнадыгларда өске-даа үүрмек дузаларны дилээн. Үстүнде айтылган хуусаа иштинде 90 дуза дилээн билдиришкын кирген. Оларның 48-инге дузаны чедирген. Күрүнениң өрт албаны 120 үнүшкүннерни кылган. Оларның 23-ү өрт өжүрүр дээш, 4-ү орук озал-ондаа чайладыр дээш, 1-зи ажыттынмас эжик үрэни дээш, оон ыңай 75-и янзы-бүрү үүрмек дуза чедирер дээш үнгүлээн. Оларның 16-зы мөге дыңнадыглар болган.

ОБЯ-ның парлалга албаны.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Розалия Саяновна БОЛАТ-ООЛДУҢ адынга Тес-Хемниң социал хандырылга чериниң тывысканы 426048 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганының читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

Лариса Ховалыгновна САТТЫҢ адынга Сүт-Хөл кожунунуң социал хандырылга килдизиниң 1998 чылдың январь 30-де тывысканы сериязы С, № 542557 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганының читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оглуус, акылыс, ачавыс, өг-бүлөвистиң шынчы эжи чораан Юрий Кууларович АРАКЧААНЫ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг ачы-дузаны көргүскен бүгү-ле коллективтерге, аңгы-аңгы эш-өөрүвүске мөгейип, четтиргениисти илередиң тур бис. Оларны адаарга мындыг: Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, "Надежда" школа-интернат коллективи, Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң федералдыг албан чериниң ТР-де эргелели, ТР-ниң Прокуратуразы, Иштики херектер яамызында штаб, Тожуда Иштики херектерниң кожун салбыры, "Шын" солун редакциязы, КТРК "Тыва", Кызыл хоорайның сериязы, Улуг Хуралдың депутаттары, Дээди судтун болгаш чаргы чарар судтун удуртулгалары, "Өдүгөн" гостиница комплекси, №2 школаның администрациязы, Конрад Аденауэр аттыг нем. фондунуң Москвада төлээ чери, Германияда өндүктөүривис, ышкаш бистиң ажыг-шүжүүвүстү бис-биле деңге үлешкен кудагайларывыс, төрелдеривис, таныш-көрүштеривис, чыылган бүгү-ле арат-чонувус силер бүгүдеге четтирдивис.

Өөнүң ишти, уруглары, дунмалары, төрелдери.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9211. Чагыр 137.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели "Шын" солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитетиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.